

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Published by
<https://dergipark.org.tr/pub/atdd>

Autumn 2022 / 9-3
<https://doi.org/10.46868/atdd.241>

Xəzər-Rus Münasibətləri və Azərbaycan

Məhərrəm Əhmədov*
ORCID: 0000-0002-0798-2532

Xülasə

Xəzər Xaqanlığı və Rus knyazlığı arasında hərbi-siyasi, iqtisadi-ticari münasibətlər IX-X əsrlər Şərqi Avropa tarixinin önəmli mərhələlərdəndir. Xəzər Xaqanlığı dövrünün ən güclü dövlətlərindən və ən uzunömürlü Türk imperiyalarından biridir. IX-X əsrlər Xəzər imperiyanın tənəzzül mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə ruslar siyasi arenaya çıxır. Onlar arasındakı münasibətlər bütün bölgə üzərində siyasi və coğrafi təsir yaratdı. Məqalənin müəllifi, Xəzər-Rus münasibətlərini analiz edərək, bölgədəki digər güclərə diqqət çəkməyə çalışmaqdadır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Xəzərlər, Ruslar, Siyasi, Münasibət.

Gönderme Tarihi: 30/11/2021

Kabul Tarihi:25/05/2022

* Doktorant, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Orta əsrlər tarixi şöbəsi, Bakı-Azərbaycan, meherrem.6096@gmail.com

Bu makaleyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz:

ƏHMƏDOV, M., "Xəzər-Rus Münasibətləri və Azərbaycan", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 3, 2022, s.711-725.

Khazar-Russian Relations and Azerbaijan

Maharram Ahmadov*
ORCID: 0000-0002-0798-2532

Abstract

In the IX-X centuries, military-political and economic-trade relations between the Khazar Khaganate and the Russian Principality (Kingdom) were one of the significant stages in the history of Eastern Europe. The Khazar Khaganate, one of the most powerful states of its time, is one of the longest-lived Turkic empires. The IX-X centuries can be characterized as a period of collapse of the Khazar Khaganate. Meanwhile, Russia appeared in the political arena. The relations between Khazar Khaganate and the Russian Principality had a political and geographical impact on the overall region. Azerbaijan, which borders the Khazar Khaganate from the south, was affected by the consequences of these relations. In this article, the author analyzes the Khazar-Russia relations and tries to draw attention to the influence of other forces in the region.

Keywords: Azerbaijan, Khazars, Russian, Politics, Relations

Received Date: 30/11/2021

Accepted Date: 25/05/2022

* PhD student, Azerbaijan National Academy of Sciences, History Institute, Department of Medieval history, Baku-Azerbaijan, meherrem.6096@gmail.com

You can refer to this article as follows:

ƏHMƏDOV, M., "Xəzər-Rus Münasibətləri və Azərbaycan", *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 9, Issue 3, 2022, p.711-725.

Хазарско-российские отношения и Азербайджан

Магеррам Ахмедов*
ORCID: 0000-0002-0798-2532

Резюме

Военно-политические, торгово-экономические отношения между Хазарским каганатом и Русским княжеством – одно из важных этапов в истории Восточной Европы IX-X веков. Хазарский каганат, один из самых могущественных государств своего времени – один из самых долгоживущих тюркских империй. IX-X века можно охарактеризовать как период упадка империи. Именно в этот период русские вышли на политическую арену. Отношения между ними оказали политико-географическое влияние на весь регион. В статье автор анализирует Хазарско-российские отношения и старается привлечь внимание к роли других сил в регионе

Ключевые слова: Азербайджан, хазары, Россия, политика, отношения

Получено: 30/11/2021

Принято: 25/05/2022

*Докторант отдела «Средневековая история Азербайджана» Института истории Национальной Академии наук Азербайджана, Баку- Азербайджан, meherrem.6096@gmail.com

Ссылка на статью:

ƏHMƏDOV, M., “Xəzər-Rus Münasibətləri və Azərbaycan”, *академическая история и мысль*, Т.9, NO.3, 2022, С.711-725.

Giriş

Xəzər-Rusiya münasibətləri IX-X əsrlər Şərqi Avropa tarixinin ən mühüm mərhələlərindən biridir. Həmin əsrlərdə yeni bir dövlət formalaşaraq, zəifləmiş Xəzər xaqanlığının məhv olmasında yaxından iştirak etmişdir. IX əsrin ikinci yarısından X əsrin ikinci yarısına qədər Xəzər xaqanlığı və ruslar arasındakı münasibətlər Azərbaycana da təsirsiz keçməmişdir. Rusların 913 və 945-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarına hücum etməsi, Xəzər-Rus münasibətlərinin nəticələrindən biri idi.

Xəzər-Rus münasibətlərindən bəhs edərkən, bu dövlətlərin tarixinə qısa şəkildə toxunmaq zərurəti yaranır. Xəzər xaqanlığı 651-ci ildə Qərbi Türk xaqanlığının süqutu nəticəsində meydana çıxmış, türklərin yaratdığı uzunömürlü imperiyalardan biridir. Xəzər dövləti Türk xaqanlığının qurucu sülalələrindən olan Aşina sülaləsi tərəfindən yaradılmışdır. O, az bir vaxtda Şərqi Avropanın ən güdrətli dövlətinə çevrilmiş, yüz ildən çox Ərəb xilafətinə qarşı vuruşaraq, Şərqi Avropanı ərəblərin istilasından xilas etmişdir.¹

Rus dövlətinin tarixinə baxarsaq, bu dövlətin IX əsrin ortalarından tarix səhnəsinə çıxdığını görürük. Rusiya şərqi slavyan xalqlarını ətrafında birləşdirən bir dövlətdir. Dnepr və Dnepr çayları arasında yaşayan antlar, şərqi slavyanların əcdadları hesab edilir.² Bəzən, Rus və Slavyan anlayışları bir-birini tamamlamır. Beləki, qədim mənbələrdə qeyd edilir ki, «ruslar bir adada yaşayırlar. Adanı üç günə gəzmək olar. Onlar öz hökmdarlarını xaqan adlandırırlar. Ruslar tez-tez slavyanlara hücum edərək, onları qarət edib, əsir götürüb, bulqar və xəzərlərə satırlar. Hücum etdikləri ərazilərə gəmi ilə gedirlər. Allahlarına insan və at qurban edirlər».³ Bəzi slavyan qəbilələri Xəzər xaqanlığının nüfuz dairəsində yaşayırlar və onlara xərac verirdilər. Rusiya və digər ölkələrin tədqiqatçılarının fikrinə görə, Rusiya dövləti yaranarkən, xəzərlərin dövlətçilik ənənələrindən faydalanmışlar. O cümlədən, skandinavların da Rus dövlətin yaranmasında mühüm rol oynadıqları bildirilir. Təsədüfi deyildir ki, rusiyaşünaslıqda norman və xəzər mühüm cərəyanlardandır. XVIII-XX əsrlərdə Rusiya tarixşünaslığında slavyan və normançı cərəyanlar arasında kəskin elmi mübahisələr mövcud olmuşdur. Birincilərə görə, Rus dövlətini slavyanlar yaratmışdır. Yuxarıda adı keçən xalqların bu dövlətin yaranmasında heç bir rolu olmamışdır.

¹ Svetlana Pletneva, *Xəzər*, Nauka, Moskva 1986, s. 40.

² Vladimir Petruşin- Dimitri Raevskiy, *Ocerki istorii narodov Rossii v drevnosti i rannom srednevekovye*, Yazık Russkoy kultur, Moskva 1998, s. 261.

³ Boris Zaxoder, *Kaspiyskiy svod svedeniya o vostochnoy Evropi*, Nauka, Moskva 1952, s.31.

Əksinə, onlar, Rusiya dövlətinin inkişafına mane olmağa çalışmışlar. Slavyançılar sovet tarixşünaslığında daha fəal olmuşlar. Sovet tarixşünaslığı kosmopolitizmlə mübarizə zəminində, Rus dövlətinin yaranmasında, skandinavların rolunu bir quldur dəstəsinin hiylə yolu ilə qısa müddətdə Kiyevi tutmaları kimi dəyərləndirərək, bu fikrə kölgə salmağa çalışırlar. Xəzərlər Rus dövlətinin inkişafını buxovlayan parazit ölkə elan edilir. Bu fikrin daşıyıcılarına görə, ruslar orta Dneprdə yaşayan qəhrəman bir xalqdır. Onlar, xəzərləri məhv edib, skandinavları qovaraq, slavyanları onların zülmündən azad etmişlər.⁴

1-Xəzər-Rus münasibətləri

Xəzər-Rus münasibətləri ən az tədqiq olunmuş məsələlərdəndir.⁵ Bizə görə, bunu şərtləndirən bir neçə səbəblər vardır. Birinci, Xəzər-Rus münasibətləri haqqında yetərinə məlumat yoxdur. İkinci, Ərəb və Bizans imperiyası ilə müqayisədə, xəzərlərə münasibət bulqar, peçeneq, oğuz, alan, macarlar arasında münasibətdən keyfiyyətə fərqlənməmişdir. Təbiidir ki, Rusiya tədqiqatçıları dövlətçilik maraqlarından çıxış edərək, çox zaman xəzərlərin tarixdəki rolunu kiçiltməyə və Kiyev Rus dövlətinin qüdrətini şişirtməyə çalışmışlar. Biz, onların bu yanaşmasını xəzərlərin mədəniyyəti, etnik kimliyi, təsərrüfat həyatı, dövlətçilik fəaliyyətinin tədqiqi və təhlilinə nəzər yetirdikdə, tam görə bilirik. Onlara görə, xəzərlər qılınc tutmaqdan başqa, heç neyi bacarmamışlar. Kiyev Rus dövləti isə yarandığı bir gündən həyatın bütün sahələrinə istiqamət vermişlər.

Xəzər-Rus münasibətləri təhlil edilərkən, rusların xarici siyasəti və o dövrdə Şərqi Avropadakı ictimai-siyasi vəziyyət tam nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə, tərəflərin gücünü dəyərləndirə bilmərik. Ərəb-Xəzər hərbi-siyasi münasibətləri sona çatdıqdan və Xəzər xaqanlığında Yəhudi dini hakim ideologiyaya çevrildikdən sonra, Şərqi Avropa regionunda dövlətlər arası münasibətlərdə müəyyən dəyişikliklər meydana çıxdığını görmək olar. Xəzər xaqanlığında etno-siyasi münasibətlərdə tarazlıq itirdi. Xaqanlığa tabe olan xalqlar müəyyən azadlıqlarını qorumaqda idi. Onların öz hakimləri var idi və onlar zaman-zaman bu müstəqillikdən istifadə edərək, mərkəzi hakimiyyətlə razılaşmadan, xarici siyasətlərini müəyyənləşdirirdilər. Regionda geo-politik vəziyyətin ziddiyyətli olması, xaqanlıqda Yəhudi dinin qəbul edilməsi, bütpərəst əhaliyə qarşı təzyiqlər imperiya daxilində sosial-siyasi böhrana

⁴ Duqlas Dunlop, *Hazar Yahudi tarihi*, Selinge yayınları, İstanbul 2008, s.272.

⁵ Mixail Artamanov, *İstoriya Xazar*, Lanı, SPb 2001, s. 461.

gətirib çıxardı.⁶ Xəzərlərin daxili siyasətində itiqrarsızlığı, hərbi baxımdan zəifliyi, Bizans imperiyasının sərhəd toxunulmazlığına təhlükə yaradırdı. Şərqi Avropada yaranmaqda olan siyasi gücləri nəzarətdə saxlamaq çətinləşirdi. Orada yaranan siyasi mərkəzlərlə ayrı-ayrılıqda hesablaşmaq lazım gəlirdi. Xəzərlərin hakim təbəqəsinin Yəhudi dinini qəbul etməsi, İslam dini ilə müqayisədə Bizans imperiyasının maraqlarına qismən uyğun olsa da, sonralar Bizans və xəzərlər arasında dini zəmində münaqişələrə səbəb oldu. Şərqi Avropada güclü siyasi mərkəzin mövcud olması, Bizans imperiyasının xarici siyasətinə uyğun idi. Bunun Xəzər xaqanlığı olması, Bizansın mənafeyinə daha da münasib idi. Birincisi, onlar arasında uzun zamandan bəri hərbi ittifaq var idi. İkincisi, onlar arasında siyasi baxımdan ixtilafa səbəb olacaq məsələ yox idi. Buna görə də, Xəzər xaqanı peçeneqlərdən qorunmaq üçün Sarkel qalasını tikintisində imperator Feofildən (829-842) kömək istədikdə, bu müraciət müsbət qarşılandı. Bu qala, köçəri tayfaların hücumlarından qorunmaq məqsədilə tikilmişdir.⁷ Qala Volqa və Don çaylarının maksimum yaxınlığında yerləşirdi. Bu, Volqa-Xəzər ticarət yolu ilə Yaxın Şərqə gedən Rus tacirlərindən gömrük vergisi almaq və onlara nəzarət etmək baxımından əhəmiyyətli bir qala idi.⁸ Peçeneqlərin Şərqi Avropada görünməsi, siyasi müvazinəti dəyişmiş oldu. Onlar, oğuzların təzyiqi nəticəsində yerləşdikləri Elba və Yaik hövzəsini tərk edərək, Don və Dunay arasında yerləşən madyarları hazırkı Macarıstan ərazisinə sıxışdırdılar.⁹ Məlum olduğu kimi, madyarlar xəzərlərin əsas müttəfiqlərindən biri idi. Onların yerlərini tərk etməsi, bu hadisələrə xəzərlərin laqeydliyi, sonralar Xəzər xaqanlığının əleyhinə yönəldi.

Rusların 860-cı ildə Konstantinopola hücum edib, onu mühasirəyə alması, Bizans-Rusiya münasibətlərinin siyasi xarakterini dəyişdi. Ruslar bununla Avropa siyasi meydanına çıxdı, Bizans imperiyası rusları siyasi bir güc kimi, qəbul etməyə məcbur oldu.¹⁰ Artıq mənbələr IX əsrin ikinci yarısında yeni siyasi gücün meydana çıxdığını yazırlar.¹¹ Onların, başçılarını xaqan adlandırması, bizim üçün əsas dəlillərdəndir. Demək ki, onların ideali Xəzər xaqanlığı dövlət idarə etmə forması idi. Xaqan kəlməsi nə skandinavlara, nə də slavyanlara aid deyildir. Məlum olduğu kimi, bəzi şərq slavyan qəbilələri xəzərlərə xərac verirdi. Qeyd etməliyik ki, ruslar Konstantinopola hücum edərkən, Bizans imperiyasında təhlükəsizlik problemləri mövcud idi. Düzdür, M.İ. Atamanov iddia edir ki, «860-cı ildə ruslar Konstantinopola hücum edərkən, çox

⁶ Aleksandr Yakubovskiy, *O Russko-Xazarskix i Russko-Kavkazskix otnoşeniyax v-10 v*, İzvestiya AN SSSR seriya istorii i filosofii, tom - III, №5, 1946, s.461.

⁷ Konstantin Kudryavtsev, *O mestonaxojdeniye Xazrskoqo qoroda Sarkel*, İzvestiya Akademii nauk SSSR, seriya istoriya i filosofiya T-IV, №16, 1947, s. 536-537.

⁸ Ferda Esedov, *Xəzərlər və Azərbaycan*, Elm və Təhsil, Bakı 2018, s.178.

⁹ A. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.461.

¹⁰ Aleksandr Saxarov, *Diplomatiya Drevney Rusi: IX–pervaya polovina X V.*, Misl, Moskva 1980, s. 48-49.

¹¹ Oleq İvik, *Vladimir Klyucnikov*, Xazarı, Lomonosov, Moskva 2015, s.197.

güclü idi». ¹² Əsl həqiqətdə isə, Bizans imperatoru 40 minlik ordu ilə Kiçik Asiyaya səfər etmişdi. 860-cı ildə onlar pavlikianlarla mübarizə edirdilər. Pavlikianlar ərəblərin Kiçik Asiyaya hücumunu dəstəkləyirdilər. Digər tərəfdən, Konstantinopoldakı donanma piratlarla mübarizə etmək üçün Krit adalarına getmişdi. Məlum olur ki, şəhər müdafiəsiz vəziyyətdə idi. Görünür ki, Bizans hakimiyyəti rusları önəmli güc kimi qəbul etmirdilər və ya onların hücum edəcəklərinə, ehtimal etməmişlər. Çox güman ki, Bizans ordusunda muzzdlu rus döyüşçüləri arasında casuslar olmuş və onlar şəhərin müdafiəsiz olduğunu xəbər vermişlər. Bu hücum, sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Bizans öz əməllərinə sadıq qalaraq, ruslar arasında Xristian dinini yaymaq məqsədilə bu müqavilədən istifadə etməyə başlamışdı. Bu müqavilədən sonra da rusların Xəzər dənizi sahillərinə hücumlar haqqında məlumatlar var. M.İ.Artamanov bildirir ki, rusların ticarət drujinaları bəzən quldurlar kimi hərəkət edirdilər. 864-884-cü illərdə Xəzər dənizi sahillərinə hücumlar, məhz onların hücumlarıdır. ¹³ Bu hücumlar davamlı olaraq baş vermişdir. ¹⁴ Maraqlıdır ki, rusların Xəzər sahillərinə hücumları müxtəlif vaxtlarda baş versə də, bu yürüşlər Bizans-Rus müqaviləsindən sonra baş vermişdir. Onlar bu hücumları həyata keçirərkən, Xəzər xaqanlığının nəzarəti altındakı ticarət yollarından istifadə etmişlər. Tarixi məlumatlar sübut edir ki, ilk hücum zamanında Xəzər-Rus münasibətləri yaxşı olmuşdur. 861-ci il yanvar ayında Kiril və Mefodya qardaşları Xersona gəlmişlər. Mümkündür ki, bu səfər diplomatik əhəmiyyət daşımışdır. Rusların Konstantinopola hücumu, Krımdakı Bizans ərəzilərini qorumaq üçün xəzərlərlə ittifaqı yenidən möhkəmləndirməyi tələb edirdi. ¹⁵ Xəzər və rusların maraqlarının kəsişdiyi yer Kiyev idi. Kiyev polyanların yaşadığı ərazi idi və onlar xəzərlərə xərac verirdi. Digər tərəfdən, 862-874-cü illərdə slavyanlar və Avropa vikinqlərin hücumuna məruz qalırdı. ¹⁶ Bəzi məlumatlara görə, slavyanların özləri vikinqləri Norrod şəhərinə dəvət etmişlər. Onlar sloven, krivic və digər slavyan tayfalarının istəyi ilə gəlmişlər. Bu dəvət, xəzərlərdən qorunmaq məqsədi güdmüşdür. ¹⁷ Xəzərlər üçün əsas təhlükə mənbəyi peçeneqlər idi. Ruslar xəzərlərin peçeneqlərlə mübarizəsindən istifadə edərək, xəzərlərə xərac verən slavyan ərəzilərini ələ keçirirdilər. IX əsrin sonlarında slavyanlar Kiyev ətrafında birləşməyə başladılar. Tanınmış Amerika xəzərşünası D.M. Dunlop rusların Kiyev şəhərini tutması hadisəsini aşağıdakı şəkildə təsvir edir: «860-cı illərdə macarlar

¹² M. Artamanov, *a. g. e.*, s.,492.

¹³ M. Artamanov, *a. g. e.*, s.409.

¹⁴ S. Pletneva, *a. g. e.*, s.66.

¹⁵ A. Saxarov, *a. g. e.*, s.63.

¹⁶ Lev Qumilyov, *Drevnyaya Rus i velikaya step*, Mısl, Moskva 1987, s.230.

peçeneqlər tərəfindən Dnepr çayının qərb sahilinə kimi sıxışdırıldılar. Bu, xəzərlər üçün güclü geri çəkilmədir. Rusların Kiyev şəhərini asanlıqla ələ keçirməsini də, bununla izah etmək olar».¹⁸ Kiyev knyazı Oleqin drujinası varyaq, cud, slavyan, merya, bes və kriviclərdən təşkil olunmuşdu. Onlar, Rus adlanırdı. 884-885-ci illərdə Oleq severyan, radimiç, drevlyan, polyan, ulic və vyatic tayfalarını özünə tabe etdi.¹⁹ Xəzərlərin nəzarətində qalan yeganə slavyan qəbiləsi vyatiçlər idi.²⁰ Göründüyü kimi, Kiyev knyazlığının əraziləri genişləndirdi, onların bu səyləri Xəzər xaqanlığının siyasi və iqtisadi maraqlarının əleyhinə idi. Xəzərlərə xərac verən slavyan qəbilələri tədricən nəzarətdən çıxırdı. Bundan başqa, rusların müvəffəqiyyəti yeni istəkləri özü ilə gətirirdi. Ruslar tədricən xəzərlərin nəzarətində olan ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirməyi arzulayırdılar. O zamanın şərtləri və rusların gücü buna imkan vermirdi. Lakin Şərqi Avropa siyasətində mühüm yeri olan xəzərlər əvvəlki nüfuzlarını itirirdilər. Ruslar xəzər xaqanlığının əsas rəqibinə çevrilirdilər.²¹ IX əsrin sonu X əsrin birinci yarısında Kiyev Rus dövlətinin əsas vəzifəsi slavyan torpaqlarını birləşdirib, onun sərhədlərini möhkəmləndirmək olmuşdur. Rusiya tədqiqatçılarına görə, ruslar həmin zamanlar hərbi və iqtisadi baxımdan güclü inkişaf etmişdilər. Onların əsas rəqibləri qərbdə Bizans imperiyası, şərqdə Xəzər xaqanlığı idi. Onlar, Xəzər xaqanlığı torpaqlarına cənubdan Qara və Azov dənizi, şimaldan orta və yuxarı Volqadan keçirdilər. Onların İtil şəhərində böyük koloniyaları var idi. Qeyd edilməlidir ki, Rusiya tarixçiləri yerli-yersiz Kiyev Rus dövlətinin gücünü şişirmək istəyirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Xəzər xaqanlığı dini və etnik zəmində mübarizələr nəticəsində gücünü tükətdirdi. Əvvəllər olduğu kimi, xaqan 300 minlik ordu ilə düşmənin qarşısına çıxmaq iqtidarında deyildi. Sarayı və ticarət yollarını 12 minlik muzdlu qvardiya qoruyurdu. Xəzərlərin ən güvənli sərhədi cənub sərhədi idi. Təbiidir ki, bu xəzərlərin qüdrətindən qaynaqlanırdı, Ərəb xilafəti zəifləyərək, əvvəlki qüdrətini itirmişdi. İmperiya çoxlu sayda dövlətlərə parçalanmışdı. Həmin dövlətlər xəzərlərə qarşı müharibə etmək iqtidarında deyildi. Şimal-Qərbdə bulqarlar xəzərlərdən asılı olsalar da, müstəqilliyə can atırdılar. Qərbdə xəzərlərin qonşuları Xəzər xaqanlığının məhvində böyük rol oynamış peçeneqlər idi. Şimali Qafqazda əsas güc olan alanlar, xəzərlərə tabe olsalar da, onlar da müstəqil olmaq üçün münbit şərait axtarırdılar.

Şərqi Avropada ön mövqeyə çıxmaq üçün ruslar Bizans imperiyası, Xəzər xaqanlığı və peçeneqlər arasında manevr etməkdə idilər. Bizans və Xəzər siyasi münasibətləri yaxşı deyildi. Bizans hər zaman sülh müqavilələri ilə sərhədinin təhlükəsizliyini qorumağa çalışmışdır. Bununla

¹⁷ V. Petruşin, D. Raevskiy, *a. g. e.*, s. 278.

¹⁸ D. Dunlop, *a. g. e.*, s. 251.

¹⁹ O. İvik, V. Klyuçnikov, *a. g. e.*, s. 207.

²⁰ M. Artamanov, *a. g. e.*, s. 495.

yanaşı hər zaman istənilən fürsətdə yeni ərazilər işğal etməyə və ya itirdiyi torpaqları geri qaytarmağa hazır olmuşdur. Bizans xəzərlərə qarşı alanlardan istifadə etməyə çalışırdı. Alanlar Cənubi Qafqaza keçid olan Dəryal keçidinə nəzarət edirdi. Onlar yuxarı Kubanda lazlar və abxazlarla qonşu idi. Həmin bölgələr Bizansın nəzarətində idi. 917-ci ildə alanların bir hissəsi patriarx Nikolay Mistikin missioner fəaliyyəti nəticəsində xristianlaşdırıldı. Alaniyanın Qafqazda mühüm geo-strateji mövqeyi var idi. VIII əsrin ortalarından alanlar xəzərlərin tabeliyinə keçmişdilər.²²

2- Rusların Azərbaycana hücumunda xəzərlərin mövqeyi

Ruslar Konstantinopola hücum edib, Bizansla müqavilə bağladıqdan sonra, 911/12-ci ildə Xəzər dənizi sahillərinə hücum etdi. M.İ.Artamanova görə, bu dəstə varyaq-ruslardan təşkil olunmuşdur. Bizansa qarşı hücumdan sonra, həmin dəstə Rusiya knyazı tərəfindən buraxılmışdır. Həmin nəzarətsiz dəstə xəzər sahillərinə hücum etmişdi. Əgər, bu dəstə Rusiya knyazını təmsil etmirdisə, 500 gəmi, 50 min əs gər kimə məxsus idi. 50 minlik dəstənin siyasi vəziyyəti də sual doğurur. Məlumdur ki, bu hücum, Xəzər xaqanının məlumatı və icazəsi sayəsində baş vermişdir. Onlar, Xəzər xaqanlığının nəzarət etdiyi ticarət yolundan istifadə etmişlər. Lakin bu hadisənin izah edərkən, tədqiqatçılar fərqli mülahizələr irəli sürmüşlər. Bəzi tədqiqatçılara görə, rusların Xəzər dənizi sahillərinə hücumunu xəzərlər təşkil etmişlər. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu hücum Bizans-Rus arasındakı sülh müqaviləsinin nəticəsində baş vermişdir. Ruslar Bizansın maraqlarına uyğun olaraq, xilafət ərazilərinə hücum etmişlər. Xəzər xaqanlığının hücumu mane olmamasının əsas səbəbi isə, rusların gücü qarşısında acizliyi idi. Qeyd olunmalıdır ki, bütün fikirlərin məntiqi əsasları vardır. Lakin Xəzər xaqanlığı Kiyev Rus dövləti ilə müqayisədə heç də gücsüz deyildi. İkinci, Ərəb xilafəti parçalanıb zəiflədiyi üçün Bizansa qarşı təhlükə deyildi. Üçüncü, Xəzər xaqanlığı və Ərəb xilafətinin subyektləri arasında ticarət əlaqələri yüksək səviyyədə idi. Xəzər xaqanlığının əsas gəlir mənbəyi ticarət gəlirləri idi. Ruslar Azov dənizindən Don çayının mənsəbinə, oradan Volqa çayına keçib, Xəzər dənizinə çıxmışlar.²³ Ruslar bu ticarət yoluna yaxşı bələd idilər. Lakin bu, ticarət yox, hücum xarakterli idi. Şirvan hökmüdarı Əli b. Heysəm b. Məhəmməd müqavimət göstərsə də qalib gələ bilmədi.²⁴ Bu hücumda 500 gəmi və hər bir

²¹ V. Petruxin- D. Raevskiy, *a. g. e.*, s.261.

²² V. Petruxin- D. Rayevskiy, *a. g. e.*, s.217.

²³ K. Kudryaşov, *a. g. e.*, s. 551.

²⁴ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, Azərənşr, Bakı 1989, s.206.

gəmidə 100 əsgər var idi.²⁵

L.N.Qumliov bildirir ki, Samani dövləti şiələrin dəstəklədiyini deyənlərə qalib gəldi. Onları Elbrus dağlarının ətəklərinə doğru sıxışdırdılar. Deyləmliləri tam məğlub etmək üçün, onları sahilədən mühasirəyə almaq vacib idi. Bu, Xəzər hakimiyyətini ticari maraqlarına təhlükə yaradırdı. Xəzər xaqanlığı və Samani dövlətinin donanması yox idi. Xəzər xaqanı Benyamin rusları dəvət edə bilərdi. Lakin ruslar qarşıya qoyulan vəzifənin öhdəsindən gələ bilmədilər. Xəzər xaqanına yaxın olan sünni Sacilər dövlətinin ərazisinə, Şirvan və Bakıya hücum edib, şərtləri pozdular.²⁶ Bu qənaətə gəlmək olar ki, bu hücumu xəzərlər təşkil etmiş, rus əsgərləri qarşıya qoyulan vəzifənin öhdəsindən gəlməməklə bərabər, sünni Sacilər dövləti ərazisinə hücum edərək, talan və qətlər törətmişlər. Qarşılığında Xəzər xaqanlığının müsəlman qvardiyası onları cəzalandırmışdır. Rusların bu səssizliyi isə onların günahkar olması və ya gücsüzlüyü ilə izah oluna bilər. Bəzi tədqiqatçılar onları nəzarətsiz hərbi birləşmə adlandırır. Əks halda, bu səssizliyin izahı verilməlidir. Əslində rusların hücumu Xəzər xaqanlığının ümumi maraqlarına zidd idi.²⁷

Digər bir məlumata görə, 912-ci ildə Əli b. Heysəm b. Məhəmməd əl-Bab hakimi ilə razılığa gələrək, bütpərəstlərin yaşadığı Şandana hücum etmişlər. Bu hücum, məğlubiyyətlə sonuclanmışdır. Əli b. Heysəm b. Məhəmməd və əl-Bab hakimi olmaqla 10 min əsgər əsir düşmüşdü. Onlar xəzər, sərir və şandanlılar arasında bərabər sayda bölünmüşlər. Səririlər əsirləri qarşılıqsız azad etmişlər, Xəzər və şandanlılar əsirləri satmışlar.²⁸ Digər ehtimal, bu hücumun qarşılığında Xəzər xaqanı rusları bu hücumu təşviq edərək, müsəlmanları cəzalandırmaq istəmişdir. Sonra qonşuluq simasını qorumaq üçün, müsəlman qvardiyası vasitəsilə onları məhv etmişdir. Məlum olduğu kimi, Xəzər xaqanlığının silahlı birləşməsi müsəlman türk əsgərlərindən təşkil olunmuşdu. Qvardiyanın hakimiyyət qarşısında qoyduğu əsas tələb müsəlmanlara qarşı onlardan istifadədə olunmaması idi. Əgər, Xəzər xaqanlığı ruslara icazə vermişsə, o, bu hücumun tərəfidir və şərt pozmuşdur. Bu hücumdan sonra ruslar yenidən Azərbaycan ərazisinə hücum etmişlər. Onlar 913-cü ildə ilk dəfə istifadə etdiyi yolla Cənubi Qafqaza hücum etmişlər.²⁹ Onlar Şimali Azərbaycandakı ən varlı şəhərlərdən olan Bərdəni ələ keçirdilər. Təbiidir ki, Bərdə haqqında onlarda kifayət qədər məlumat var idi. Bərdə təkcə Qafqazda deyil, Yaxın Şərqi inkişaf etmiş zəngin şəhərlərindən biri idi. Şəhər müqavimət göstərsə də, ruslar şəhəri ələ

²⁵ *Azərbaycan Tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək)*, Azərənəşr, Bakı 1994, s.280.

²⁶ L. Qumilyev, *a. g. e.*, s.226.

²⁷ M. Artamanov, *a. g. e.*, s.515.

²⁸ Vladimir Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, Nauka, Moskva 1963, s.48.

²⁹ M. Artamanov, *a.g.e.*, s. 505.

keçirdilər. Mərzban b. Məhəmməd 30 min ordu ilə şəhəri almaq istəsə də, məğlub oldu.³⁰ Yerli əhalinin müqavimətlə bərabər şəhərdə xəstəliyin yayılması, rusların 945-ci ilin avqustun 12-də Bərdəni tərk etməsinə səbəb oldu.³¹

Qeyd edək ki, Xəzər xaqanlığında daxili və xarici problemlərin olmasına baxmayaraq, Kiyev Rus dövlətindən gücsüz deyildi. Əgər, bu qüvvələr Rusiya dövlətinin nəzarətindən kənara çıxmışsa, demək ki, Rusiya dövləti tam formalaşmayıb. Bu hücumun nəticələrinə gəlincə, hücumdan sonra gümüşün Şərqi Avropaya gəlməsini təmin edən Xəzər-Qafqaz ticarət yolu bərpa olunmadı. Rusların Xəzər xaqanlığının nüfuz dairəsinə hücumu və xəzərlərin rus ticarətini bloklaması üst-üstə düşür.³² Ancaq xəzərlər bu hücumdan istədiklərini əldə etmədilər. Onlar, rusların təxribatlarının əsirinə çevrildilər. Bu hadisələrdən sonra Bizansın fəallaşmasını, Bizans-Xəzər münasibətlərinin pisləşməsinə görürük.

3 – Xəzər-Rus münasibətlərində Bizans və digər amillər

Bizans xəzərlərə qarşı ruslar və alanlardan istifadə etməyə başlayır. Xəzərlər zəiflədikcə, Bizans imperiyası və Ərəb xilafəti ilə dini zəmində qarşıdurmaya getdikcə, yeni formalaşmaqda olan Rus dövləti münbit vəziyyətdən istifadə edərək, xəzərlərin tabeliyindəki əraziləri ələ keçirirdi. Oğuz və peçeneqlərin xəzərlərə düşmən münasibətində olması, rusların hərəkət azadlığına imkan yaradırdı. Rusların əsas hədəfi mühüm ticarət yollarını ələ keçirmək idi.³³ X əsrin ilk yarısında Xəzər xaqanlığının xarici siyasəti çox ziq-zaqlı idi. 922-ci ildə Dər əl-Bəybunacda müsəlmanlar tərəfindən sinaqoq dağıdıldı. B.N.Zaxoderə görə, Dər əl-Bəybunac Xarəzm və ya Cürçanda yerləşirdi.³⁴ Buna cavab olaraq, İtil şəhərində məscidin minarəsi dağıdıldı və müsəlmanlar təzyiqə məruz qaldı. Maraqlı budur ki, həmin il Xəzər xaqanlığının vassalı Bulqar xanı Almuş İslam dinini qəbul edərək, Abbasi xəlifəsi Muqtədir Billaha (908-932) elçi göndərdi. Almuş xan xəlifədən İslam dinini təlim etmək üçün alimlər və Xəzər xaqanlığından qorunmaq üçün qala tikintisinə maddi qaynaq istədi. Onun arzusu müsbət qarşılandı və bir heyət Bulqar xanlığına göndərildi.³⁵ Digər tərəfdən, Bizansın təşviqləri sayəsində xristian dinini qəbul edən alanlar, Xəzər xaqanlığına qarşı üsyan etdilər. 930-cu ildə baş verən bu üsyan, Xəzər

³⁰ Aleksandr Yakubovskiy, *İbn Miskaveyx o poxode russen na Barde. V 322=943/45*, Vizantiyskoy vremeni 1926, tom XXIV, s.68.

³¹ *Azərbaycan Tarixi.....*, s. 281.

³² A.Petruxin- D. Rayevskiy, *a. g. e.*, s.281.

³³ A. Petruxin- D. Rayevskiy, *a. g. e.*, s.279.

³⁴ B. Zaxoder, *a. g. e.*, s. 162.

³⁵ İbn Fazlan, *Seyahatname*, Bedir Yayinevi, İstanbul 1996, s.11.

xaqanı Aoron tərəfindən yatırıldı. O, alanları nəzarətdə saxlamaq üçün oğlu İosifi alan hökmdarının qızı ilə evləndirdi.³⁶ Bizans imperatoru Roman Lekopinin (919-944) hakimiyyəti zamanında yəhudilər təqiblərə məruz qalırdılar. Bu, Xəzər xaqanlığında əks reaksiya doğururdu. Xəzər-yəhudi əlyazmasında qeyd olunur ki, zülmkar Roman Lekopinin tərəfindən yəhudilər qovulduqda, xəbər mənim ağama çatdı. O, çoxlu sayda sünnət olunmayanları öldürdü.³⁷ Təbiidir ki, bu hadisə Bizansda böyük əks-səda doğurdu. Xəzərləri cəzalandırmaq üçün ideal həmlə rusları onlara qarşı müharibəyə təşviq etmək idi. Çünki ruslar və peçeneqlər ittifaq halında idi.

«Roman Rus çarı X-l-quya çoxlu hədiyyələr göndərərək, onu öz fəlakətinə göndərdi. O, gecəikən S–m-kray şəhərinə gəlib, oranı oğru üsulu ilə ələ keçirdi. Şəhərin hakimi Haşmonay orada yox idi. Bu xəbər Pesaha çatdı. O, Roma şəhərinə gəlib, çox sayda qadın və kişini qətl etdi. O, üç şəhər aldı. Oradan Şurşun şəhərinə getdi. Oradan X-L-quya getdi. Bir ay onunla vuruşdu. Allah onu Pesaha tabe etdi. Pesah S-m-kraydan götürülmüş qənimətləri tapdı. X-l-qu dedi ki, Roman məni təhrik etdi. O, dedi ki, get, Romana qarşı vuruş, necə ki, mənə qarşı vuruşdun. O, Konstantinopolda dörd ay vuruşdu və məğlub oldu. Utandığından öz ölkəsinə gəlməyib, İrana hücum etdi. Onda ruslar xəzərlərə tabe oldu».³⁸ M.İ.Artamanov qeyd edir ki, X əsrdə rusların xəzərlərə tabe olmasından söz gedə bilməz. Xəzər yəhudisi Xəzər xaqanlığını gücünü şişirtmək üçün bunu yazmışdır.³⁹

Biz, tədqiqatçının iddia etdiklərinin əksini görürük. Yuxarıda qeyd olunan məlumatlar və baş vermiş tarixi hadisələr üst-üstə düşür. Lakin Rus tədqiqatçıları X-l-qu adı ilə manipulyasiya edir. Beləki, həmin vaxt Kiyev Rus knyazı İqor olmuşdur. Lakin adların fərqli olması, bu hadisələrin mahiyyətini dəyişmir. Rusların Samkerç şəhərinə hücum edib ələ keçirməsi, Pesahın onları məğlub etməsi, rusların Konstantinopola hücum edərək 4 ay vuruşub, yunan odları vasitəsi ilə məğlub olması və onların Azərbaycan ərazisinə hücum etməsi, təkzib olunmaz tarixi faktlardır. Bu hadisələrdən çıxış edərsək, mübarizə Bizans və Xəzər xaqanlığı arasında gedirdi. Rusiya hər iki qüvvə arasında gedən mübarizənin əl dəyənəyi idi. Xəzər xaqanlığı daxilində baş verən ziddiyyətlər, xarici siyasətlərində səhvlər yeni yaranan Rusiya dövlətinin mənafeyinə uyğun idi. Xəzər xaqanlığı ətrafındakı bütün qüvvələr onlara düşmən idilər. Bizans-Rus müharibəsi rusların məğlubiyyəti ilə nəticələndikdən sonra, xəzərlər onların Xəzər sahili ərazilərə hücumuna imkan yaratdı. Xəzərlər ruskardan təkçə, Bizansa qarşı deyil, müsəlmanlara qarşı da

³⁶ A.Petruxin- D. Rayevskiy, *a. g. e.*, s.216.

³⁷ Pavel Kokovtsev, *Evreysko-Xazarskaya perepiska v X VV.*, Leningrad 1932, s. 117.

³⁸ P. Kokovtsev, *a. g. e.*, s.117-120.

³⁹ M. Artamanov, *a. g. e.*, s.495.

istifadə edirdilər.⁴⁰ İqor bu döyüşdən qayıtdıqdan sonra drevlyanlardan xərac almaq istəyərkən qətl edildi.⁴¹ 945-ci ildə hakimiyyəti onun xanımı Olqa ələ keçirdi.⁴² O, 946-cı ildə drevlyanların üsyanını yatırdı və üsyançıları sərt şəkildə cəzalandırdı.⁴³ Xəzər xaqanlığı tədricən öz ərazilərini itirməkdə idi. Rusiya tədqiqatçısı Xəzər xaqanlığını qısa şəkildə belə təsvir edir, «möhkəm iqtisadi əsas, parlaq mədəniyyət, güclü mərkəzi hakimiyyətlə müxtəlif etnik gücləri ətrafında birləşdirən böyük dövlət dağıldı. Ondan balaca parazit xanlıq qaldı».⁴⁴ 965-ci ildə Kiyev Rus knyazı Svyatoslavın başçılığı altındakı ordu Xəzər xaqanlığı ərazisinə hücum etdi. O, Sarkel və İtili ələ keçirdi. Xəzər xaqanlığına xərac verən yeganə slavyan qəbiləsi vyatiçlərin ərazisi ələ keçirildi. Ruslar hücum edərkən, oğuzlar və peçeneqlər də xəzərlərin üzərinə hücum etmişlər.⁴⁵ 965-ci il qələbəsindən sonra Xəzər xaqanlığının nəzarətindəki bulqar, burtas, subar, mordva, çeremes, vyatiç, severyan, polyan, Şimali Qafqaz, Krım, Dnestr və Karpata qədər Qara dəniz sahilləri nəzarətdən çıxdı. Svyatoslav Xəzər xaqanlığı ərazilərini işğal etsə də, həmin əraziləri öz ərazisinə qatmağa cürət etmədi. Aşağı Volqada möhkəmlənmək, oraya slavyanları köçürməyi mənasız hesab etdi. Rusiyanın ətrafında güclü köçəri hərbi dövlətlər var idi. Ruslar qarşısında Orta Asiya və Cənubi Qafqaza yol açılsa da, onların oraya hücum etməyə gücü çatmadı.⁴⁶

⁴⁰ L. Qumilyov, *a. g. e.*, s. 227.

⁴¹ A. Petruxin- D. Rayevskiy, *a. g. e.*, s. 289.

⁴² L. Qumilyov, *a. g. e.*, s. 247.

⁴³ A. Saxarov, *a. g. e.*, s. 272.

⁴⁴ S. Pletnyova, *a. g. e.*, s. 69.

⁴⁵ Lev Qumilyov, *Otkritie Xazarii*, Ayris Press, Moskva 2009, s.333.

⁴⁶ A. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 472.

Nəticə

Xəzər xaqanlığı Rusiya münasibətləri tarixi Azərbaycan tarixi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu münasibətlər tədqiq olunsa da, tam öyrənilməmişdir. Tədqiqatlar çox zaman dövlət və milli maraqlar çərçivəsində aparılmışdır. Çox zaman bir tərəfin gücünün şişirdilməsi üçün digərinin gücü təkzib olunmuşdu. Gəldiyimiz nəticə budur ki, Xəzər xaqanlığının Kiyev Rus dövlətinin zərbəsi ilə məhv olması, rusların gücündən yox, xəzərlərin gücsüzlüyündən qaynaqlanırdı. Xəzər xaqanlığında hakimiyyətin Yəhudi dinin qəbul etməsi, idarə etmənin yəhudi əsilli elitanın əlinə keçməsinə səbəb oldu. Yəhudilər xəzər elitesini hakimiyyət idarəçiliyindən uzaqlaşdıraraq, özlərinin qrup maraqlarından çıxış edərək, milli və dini zəmində qarşıdurmaya yol açdılar. Xarici siyasətdəki səhvlər, ordu quruculuğunda köklü dəyişiklik cəmiyyətdə mənfi proseslərə stimula verdi. Hərbi baxımdan zəifləyən imperiya iqtisadi tənəzzüllə qarşılaşdı. Xəzər xaqanlığının məhvini əsas səbəbi, yuxarıda qeyd olunanlar və xəzərlərin Xəzər xaqanlığını artıq özünün hesab etməməsindən qaynaqlanırdı. Tədqiqat nəticəsində gəldiyimiz qənaətə görə, ruslar birbaşa Xəzər xaqanlığının rəqibi olmamışdır. Onların Xəzər xaqanlığının məhvindəki rolu oğuzların, peçeneqlərin rolundan heç də artıq olmamışdır. Həmin regiondakı əsas güc mərkəzi Bizans imperiyası və Xəzər xaqanlığı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Kiyev Rus dövlətinin yaranmasında və slavyan tayfalarının digər köçəri güclər qarşısında qorunmasında xəzərlərin mühüm rolu olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan Tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Azərənəşr, Bakı 1994.

ƏSƏDOV, F., *Xəzərlər və Azərbaycan*, Elm və təhsil, Bakı 2018.

DUNLOP, D., *Hazar Yahudi Tarihi*, Selinqe yayınları, İstanbul 2008.

ARTAMANOV, M., *İstoriya xazarii*, Lanı, SPb 2001.

QUMILYOV, L., *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Mısl, Moskva 1987.

QUMILYOV, L., *Otkritiye Xazarii*, Ayrıs Press, Moskva 2009.

ZAXODER, B., *Kaspiyskiy svod svedeniya o vostochnoy Evropı*, Nauka, Moskva 1962.

İVIK, O.- KLYUÇNIKOV, V., *Xazarı*, Lomonosov, Moskva 2015.

İBN FAZLAN, *Seyahatname*, Bedr Yaymevi, İstanbul 1996.

KOKOVTSEV, P., *Yevreysko-Xazaraskaya perepiska V X V.*, Leningrad 1932.

KUDRYAVTSEV, K., *O mestonaxojdenie xazarскоqо qoroda Sarkela*, İzvestiya AN SSSR seriya istoriya i filosofiya, tom-IV, №16, 1947.

MINORSKIY, V., *İstoriya Şirvana i Derbenda*, Nauka, Moskva 1963.

PETRUXIN, V.- Rayevskiy, D., *Ocerki istorii narodov Rossii v drevnosti i rannem srednevekovye*, Yazık Russkoy kulturu Moskva 1998.

PLETNYOVA, S., *Xazarı*, Nauka, Moskva 1986.

SAXAROV, A., *Diplomatiya Drevney Rusi: IX – Pervaya Polovina X V.*, Mısl, Moskva 1980.

YAKUBOVSKIY, A., *İbn Miskaveyx o poxode russov na Berdu*, V 322=943/945, Vizantiyskiye vremena, tom XXIV, 1926.

YAKUBOVSKIY, A., *O Russko-Xazariskix i Russko-Kavkazskix otnoşeniyax v-10 v*, İzvestiya AN SSSR seriya istorii filosofii, tom III, № 5, 1946.